

Summerclass
aan de
Conservative Yeshiva
te
Jeruzalem

3-21 juli 2011

Voorwoord

In het kader van studieverlof heeft ondergetekende van 3-21 juli 2011 deelgenomen aan Summerclass I, gehouden aan de Conservative Yeshiva (CY) te Jeruzalem. Deze Yeshiva (te vinden op www.conservativeyeshiva.org) is onderdeel van de United Synagogue for Conservative Judaism (USJC). Het doel van de CY is om studenten gedurende een jaarprogramma Tenach en andere Joodse bronnen te laten bestuderen. In de zomerperiode wordt tweemaal een hiervan losstaand programma aangeboden, de Summerclass, dat zich kenmerkt door veelzijdigheid en diepgang. In principe zijn deze leergangen bestemd voor Joodse studenten, maar men staat ook open voor studenten vanuit andere tradities, waarbij wel een intakeprocedure plaatsvindt om te zien of de verwachting en het aanbod van de studie overeenstemmen.

Op deze wijze heeft ondergetekende ook deelgenomen, vanuit een wens tot nadere kennismaking met het levende Jodendom in de stad die het hart vormt van deze godsdienst, Jeruzalem. Meer en meer is bij mij de afgelopen jaren het besef gegroeid, hoe de kerk wortelt in Israel, en hoe verrijkend het is voor predikant en gemeente om kennis te nemen van de Joodse godsdienst en tradities. Een en ander kan zich vertalen in prediking, pastoraat, catechese, etc. Daarnaast is ook de wens ontstaan om, teneinde ook de hedendaagse Israelische cultuur, literatuur en media zo goed mogelijk te begrijpen, het modern Hebreeuws te bestuderen. Ook dat was mogelijk tijdens deze Summerclass, waar in de ochtenduren de mogelijkheid geboden werd onder leiding van docenten van de Hebrew University een Ulpan (taalklas) toegesneden op het eigen niveau te volgen.

In dit verslag wordt allereerst een korte omschrijving gegeven van de gevolgde studieonderdelen, waarna ik op een aantal voor mijzelf bijzondere leermomenten nader zal ingaan.

Rest mij om tenslotte dankbaar terug te zien op een leerzame, opbouwende en in velerlei opzicht verrijkende studieperiode aan de gastvrije Yeshiva, waarbij we tevens onze Protestantse Kerk in Nederland zeer erkentelijk zijn voor de mogelijkheid van studieverlof, alsmede de geboden steun hierbij.

Nieuwleusen, augustus 2011

Ds. G.A. Trouwborst

De studie aan de Conservative Yeshiva

Hieronder beschrijf ik allereerst het gevolgde studieprogramma, waarna ik bij een aantal onderdelen mijn leerproces beschrijf. Terwille van de overzichtelijkheid geef ik per onderdeel de bestudeerde literatuur weer.

A. Het studieprogramma

Het studieprogramma besloeg gedurende drie weken de dagen zondag tot en met donderdag, waarbij er ook op vrijdagenochtenden activiteiten (bijv. excursies) waren. Het programma was facultatief opgebouwd. Voor de ochtenden (9.00-12.30u) kon gekozen worden uit Talmoedstudie voor gevorderden, of deelname aan de Ulpan (taalschool Ivriet), waarbij ik voor het laatste koos. Daarnaast was er in de vroege ochtenduren (7.30-8.30u) een kennismakingstraject met de Joodse gebedsliturgie, waaraan ik deelnam. Wat de middagen (14.00-17.30u) betreft, kon eveneens gekozen worden uit een aantal leertrajecten, waarbij ik koos voor de volgende vakken: "The Divine Human Image" (bestudering van Joodse geschriften rondom het thema "de mens als beeld Gods"), "Six figures who changed your life" (bestudering van een aantal personen die op scharniermomenten in de geschiedenis van het Jodendom in de tijdsvakken van Tenach, de intertestamentaire periode, alsmede periodes daarna een sleutelrol vervulden), "Psalms" (bestudering van een zestal Psalmen), "Pop versus Prayer" (een onderzoek naar overeenkomsten en verschillen tussen 20^e eeuwse popmuziek en Joodse en bijbelse gebedsteksten), en tenslotte was er ook de mogelijkheid om deel te nemen aan "Gemilut Hesed" projecten ("liefdadigheidsprojecten"), waarbij we regelmatig een verzorgingstehuis in Jeruzalem bezochten om daar, zoveel mogelijk in het Ivriet, te spreken en zingen met de bewoners in een bepaalde wooneenheid.

B. Mijn leerervaringen

Joodse gebedsliturgie

Dit onderdeel vormde een kennismaking en inwijding in de Joodse gebedsliturgie. Voor mij was dit onderdeel erg zinvol, aangezien deelname aan de dagelijkse (en sabbats)gebedsdiensten nagenoeg nieuw was. En aangezien men een eeuwenoud (hoewel hier en daar aanpassingen plaatsvinden), beproefd en vooral ook uitgebreide liturgie kent, is het voor de "beginner" niet eenvoudig de weg te vinden, en aan te haken bij de gebeden. In dit college echter werden we wegwijs gemaakt in de hoofdstructuren en achtergronden der gebeden, en bestond ook de mogelijkheid om af en toe actief deel te nemen, bijvoorbeeld ook in de Tora-lezing. Kortom, in dit college is veel geleerd, en vooral ook ontdekt dat de Joodse gebedsliturgie een ruime én diepe 'zee' is, waarin nog zeer veel te ontdekken en vieren valt. Wat mij het meeste is bijgebleven, is het gemeenschappelijke aspect van de

Joodse gebedsliturgie. Wat wij in onze Protestantse kerken minder kennen, daar waar het "spontane" gebed (veelal gesproken door de voorganger, en afhankelijk van hem/haar alsmede het soort gemeente) toch gangbaar is, ligt in het Jodendom nagenoeg alles vast in een gemeenschappelijk geheel. Dit lijkt bij de eerste beschouwing een nadeel (verlies van spontaniteit, alsmede het gevaar van geringe innerlijke betrokkenheid bij de gebeden), maar dat hoeft het zeker niet te zijn, zo heb ik gemerkt. Immers, in de vastliggende gebeden die deels gezamenlijk hardop, deels zacht worden uitgesproken, ligt de kracht van de gemeenschappelijkheid. Het sámen bezig zijn met het bidden (in onze kerken veelal beperkt tot het "Onze Vader"), volgens een gemeenschappelijke eeuwenoude tekst, wordt als zeer waardevol ervaren, en daarvan heb ik ook zeker iets mogen proeven. Het is echt een samen vieren, oefenen, ingroeien en volharden in de gebeden. En omdat vele Psalmen en andere bijbelteksten een vaste plaats hebben in de gebedsliturgie, komen ook de meeste menselijke gevoelens (dankbaarheid, bede, klacht, schuld, etc.) op evenwichtige wijze naar voren, zodat ook het "spontane" element geborgd is. Kortom, zelf ben ik weer eens even 'opgeschud', door over de muur van de eigen traditie heen te kijken, en te ervaren hoe het liturgisch ook anders kan en goed is. Dat geldt tenslotte ook voor het omgaan met de Tora, de Bijbel. Het moment waarop deze onder de mensen komt en geopend wordt, wordt als zeer kostbaar ervaren, en is een hoogtepunt in de sabbatsdienst, waarbij iedereen de Tora even mag aanraken, niet uit magie of bijgeloof, maar als uitdrukking van het via de Tora, het Woord van God, verbonden zijn met God Zélf. Immers, na het verlies van de tempel, is men meer en meer het Woord als het medium tussen God en mens gaan zien, waar eerst het offer deze plaats grotendeels had. Nu alweer een ruime maand na het verblijf in Jeruzalem, merk ik dat deze omgang met het Woord ook iets met mij doet, op het moment dat we in de liturgie bij de "dienst van het Woord" zijn aangekomen: het besef dat dit inderdaad het hart is van de liturgie, het wonder, dat God zich laat kennen in zijn Woord. Een kostbaar moment.

Literatuur:

Rabbi Hayim Halevy Donin, *To Pray as a Jew. A Guide to the Prayer Book and the Synagogue Service*. 1980.

Rabbi Nosson Scherman, rabbi Meir Zlotowitz (ed.), *The Schottenstein edition Siddur for weekdays*. Artscroll Series. 2002.

Rabbi Nosson Scherman (ed.), *The Stone Edition Tanach*. Artscroll Series. 7e druk, 2009.

Ulpan – Michal Ashkenazy

De taalschool was een ervaring op zich, aangezien deze werkte volgens het principe "rak ivrit" (slechts Ivriet), hetgeen inhield dat tijdens de lesuren (3 weken lang, vijf ochtenden per week, van ieder 3,5 uur) enkel Ivriet gesproken werd door docente en deelnemers.

Aangezien ik in het voortraject van mijn studieverlof mij al behoorlijk verdiept had in het Ivriet, en de CY ons via een intake examen zoveel mogelijk toegesneden op het eigen niveau plaatste, kon ik deelnemen aan "kita gimel" (niveau 3), het op een na hoogste hier geboden

niveau, in een relatief kleine groep, zodat een ieder veel aandacht kon krijgen van de docente. Hoewel de methode pittig was, vielen er in de drie weken van onderdompeling in deze taal behoorlijke vorderingen te bespeuren, vooral in het zelf actief beoefenen van de taal (het spreken, in plaats van slechts het lezen en luisteren, dat ik tot dan toe had gedaan). Nu, achteraf, merk ik, aangezien ik dagelijks probeer mijn Ivriet bij te houden en verder te ontwikkelen, dat deze studieperiode daarvoor een behoorlijke basis heeft gelegd, om ook de cultuur, literatuur en media van het hedendaagse Israel meer en meer van binnenuit te leren kennen.

Literatuur:

Dalya Ruth e.a., *Ivrit le-ramat ha-binjaniim* (getranscribeerd). 2008.

Lewis Glinert, *Modern Hebrew, an essential grammar* (3rd ed.). 2005.

Oxford Dictionary, English-Hebrew, Hebrew-English. 1995.

Barron's Foreign Language Guides, *501 Hebrew verbs* (2nd ed.). 2008.

The Divine Human Image – Dr. Shaiya Rothberg

In dit programma bestudeerden we middels een reader verschillende Joodse geschriften die betrekking hebben op het thema "de mens als beeld Gods". Uitgangspunt was de gedachte dat de mens als het beeld van God hier op aarde de taak heeft namens God zelf de aarde te vervolmaken.

We luisterden hierbij o.a. naar de belangrijke Middeleeuwse Joodse commentator 'Rambam' (dit is een samenvoeging van Rabbi Moshe Ben Maimon, ofwel Maimonides). Hij leerde o.a. dat de mens als enig schepsel de mogelijkheid heeft zijn instincten te ontstijgen, en zich op God zelf te richten, net zoals het in de boeken van Mozes van de mens verlangd wordt, om God lief te hebben en te dienen met héél het hart. Het gaat erom dit te doen, niet vanuit de verwachting van een beloning, maar omwille van God zelf. Wie God dient, wordt beloond met God zelf. Vergelijk verliefdheid: het gaat je om die persoon zélf, en niet om bijvoorbeeld rijkdom.

Hierbij viel me een parallel op met het Nieuwe Testament: Paulus roept in de Filippenzenbrief de gemeente ook op om 'het goede en schone' te bedenken, en zich daar op te richten. 'Doe dat', zegt Paulus, en 'de God des vredes zal met u zijn'. Met andere woorden, ook hier wordt de beloning door Gods nabijheid gevormd, als het summum. Als dit geschiedt, is de mens weer zoals hij bedoeld is: mens naar het beeld van God.

Naast de stem van Maimonides, beluisterden we ook regelmatig het oude mystiek-Joodse geschrift de Zohar, waar gesteld werd dat daar waar in de Bijbel over Gods ogen, oren, handen, etc. gesproken wordt, we niet moeten denken aan menselijke lichaamsdelen, maar aan goddelijke functies die nog veel verder gaan dan de menselijke lichaamsdelen. Tegelijk verwijzen deze genoemde lichaamsdelen hier wel naar. Bijvoorbeeld, als het gaat over Gods hand, dan mag je denken aan de menselijke hand. Zo'n hand kan geven. Maar dan moet je de lijn wel doortrekken, en bij God denken aan iemand die geeft, maar dan oneindig meer

en dieper dan welk mens ooit kan.

Hieraan was nog een boeiende gedachte verbonden. Als een mens bijv. zijn hand goed gebruikt (niet om te graaien, maar geven), dan wordt die hand de "troon van Gods hand". Dan krijgt Gods kracht de ruimte om via mensen werkzaam te zijn, en nog veel dieper dan dat (ik moest hierbij denken aan: waar liefde woont, gebiedt de Heer zijn zegen, daar woont Hij zelf!). Maar omgekeerd, als de mens het kwade doet, wordt Gods invloed verdrongen, en krijgen kwade machten de ruimte. Dus de mens heeft veel invloed gekregen.

Ik had deze theorie nog nooit zo gehoord, maar ik vond het op het eerste gezicht een immense verrijking voor het verstaan van de Bijbel. Nu valt beter te begrijpen wat voor een impact de zondeval had, maar ook omgekeerd, hoe Jezus, als de tweede, nieuwe Adam, die perfect het beeld Gods was, door mens te worden en écht mens te zijn, zoals door God bedoeld, het goede weer in de schepping gebracht heeft. Ik begrijp nu ook de uitspraak van Paulus wellicht beter: 'in Jezus woont de volheid van God lichamenlijk'. Door zijn manier van mens-zijn kreeg God weer helemaal de kans, en was Hij tastbaar onder de mensen. Wellicht dat men het zo ook instinctief aanvoelde dat deze mens, die een van ons was (zoon des mensen, ofwel "ben adam") tegelijk ook helemaal Góds zoon was, van Hem vervuld, en één met Hem. Zoals het dankzij Hem ook eens voor ons allen mag zijn: God alles in allen. De mens weer helemaal zijnd en levend als beeld van God.

Overigens wenste de rabbijn ook dat Israeli's en Palestijnen ooit eens zover zouden komen, dat ze op de goede wijze naar elkaar kijken: hun ogen gebruikend, niet achterdochtig of anderszins, maar vol liefde en vertrouwen naar de ander toe. Dan kan de Israelische samenleving, aldus de docent, een goudmijn worden, daar waar de werkelijkheid naar zijn mening nu zo anders, zo minimaal is. Hij was er stellig in: "als we dat nu eens honderd jaar zouden doen, naar elkaar kijken zoals God het bedoeld heeft, krijgt Hijzelf de ruimte, en wordt het leven hier goed, en zijn we vergeten op wat voor minimale wijze we ooit met elkaar omgingen".

Een gedachte die met het bovenstaande verband houdt ('de gevende hand als de troon van Gods Hand'), kwam op nog meer intense wijze in een andere les ('de mens als tabernakel van God') naar voren, waar de Zohar stelde dat God niet alleen aanwezig was in de tabernakel/tempel, maar dit ook is in de mens. Het fascinerende van deze gedachte was, dat je ook deze weer bij Paulus tegenkomt. Zegt hij het immers ook niet letterlijk: 'uw lichaam is een tempel van de heilige Geest'?

Ook kwam er een andere gedachte in dit verband naar voren, die we eveneens bij Paulus aantreffen. Deze: in een menselijk lichaam zijn vele leden, meer edele en meer onedele, die samen echter één lichaam vormen. Alle zijn ze nodig, er mag er niet één ontbreken. Ook deze gedachte komen we tegen in het Nieuwe Testament,

Toen ik, toch wel gefascineerd door deze overeenkomsten, vroeg wie deze gedachten als eerste had ontwikkeld, gaf dr. Rothberg aan dat dit moeilijk te zeggen is. Het kan zijn dat dit een oud-joodse gedachte is, al van vóór Paulus, het kan zijn dat Paulus dit ontwikkeld heeft, of nog weer anders. In ieder geval is er in een aantal tijdvakken na Paulus een actieve wisselwerking geweest tussen Joden en christenen, waarbij bij het ontstaan van de Zohar deze wederzijdse contacten een rol hebben gespeeld. Maar het is een beetje als de kip en

het ei: wie het eerste was, is moeilijk te zeggen. En uiteindelijk gaat het daar ook niet om, als we maar trachten vast te houden waar het om gaat: het in je eigen leven alles van lichaam en ziel aanwenden om God en de naaste te dienen, en dit ook samen als gemeente/mensheid te doen. Dan wordt zichtbaar hoe ons lichaam is: een tempel van de heilige Geest.

Kortom, deze lessenserie heeft mij veel geleerd, niet alleen over het Joodse karakter van het Nieuwe Testament, maar ook over het als mens geroepen zijn om beeld van God te zijn. Vooral de bemoedigingen en de beloften (dat God en zijn kracht dan meer en meer de ruimte krijgt), spraken mij aan.

Literatuur:

Reader: Dr. Shaiya Rothberg, *Adam, aspects of the Divine Human Image in the Zohar and in the Rambam*. The Conservative Yeshiva. Tamuz 5771/2011.

Sherwin B. Nuland, *Maimonides*. 2005.

Pop versus Prayer - rabbi Daniel C. Goldfarb

Tijdens dit onderdeel bestudeerden en beluisterden we verschillende contemporaine liederen uit de popmuziek, en legden deze naast oude Joodse teksten en Bijbelgedeelten, zoekend naar overeenkomsten en verschillen.

Zo werd (overigens naast ook andersoortige teksten) een behoorlijk deprimerende tekst uit 'Les Miserables' (I dreamed a dream) naast Psalm 6 gelegd. Ook in deze Psalm is een soort depressie voelbaar. Echter, met een verschil: David richt zich met zijn ellende tot God, en weet dat hij verhoord wordt. Dit besef ontbreekt in "I dreamed a dream". Toch, zo benadrukte de rabbijn, is ook die andere tekst een gebed. Het is een schreeuw uit de ziel, waar het zo donker is, dat de mens uit zichzelf de weg niet meer uit de tunnel weet te vinden. Dan mogen we toch geloven dat die schreeuw door God gehoord wordt. Van God lezen we immers dat Hij ook het zuchten van de Israelieten hoorde in Egypte (dat op zich helemaal niet als een gebed op Hem gericht was). Zelf was ik aanvankelijk behoorlijk sceptisch over deze in mijn ogen wel erg maximalistische benadering van de popmuziek, maar ik moest later rabbi Goldfarb toch gelijk geven, zeker bij het horen van die teksten uit Exodus. Voor mij was dit echt een eye-opener, waarvan ik ook nog eens een bevestiging in het Nieuwe Testament vond, nl. de tekst van Paulus uit Romeinen 8, waar hij stelt dat wij inderdaad niet altijd (kunnen) bidden zoals het zou moeten. Maar, bemoedigt Paulus, dan komt de Geest ons te hulp, en brengt uit ons bewuste en onbewuste met woordloze zuchten bij God, wat wij uit onszelf niet bij Hem kunnen brengen. Kortom, ik vond dit niet alleen een leerzaam, maar ook troostrijk college, niet alleen heilzaam voor mijzelf, maar wellicht ook voor mijn pastorale attitude naar mensen binnen én buiten de kerk.

En wat ook erg leuk was, was het feit dat men (niet alleen hier, maar ook bij de andere college's) tijdens de discussies ook echt belangstellend openstond voor teksten uit mijn christelijke traditie (zoals de tekst uit Romeinen). Dat kenmerkt de sfeer op deze yeshiva:

wederzijdse openheid en respect.

Literatuur:

Losse stencils, met daarop een veelheid aan teksten uit de popmuziek, alsmede uit de traditie van Jodendom en de Bijbel

Psalms – Rabbi Gail Diamond

In dit boeiende college bestudeerden we een zestal Psalmen. Een ervan licht ik er hier uit: Psalm 90, die bij ons in de kerk regelmatig op Oudejaarsavond gelezen wordt.

Hier valt veel over te zeggen, maar ik beperk me tot het slotvers: 'het werk onzer handen, bevestig dat'. Het gaat hier over het (levens)werk van de mens, wiens dagen kort zijn en als een zucht voorbijgaan. Wat blijft er over van alles wat je in je leven gedaan hebt, als je er niet meer bent? Omdat dit een oude Psalm is (een Psalm van Mozes), die ontstond in een tijd dat de gedachte van de opstanding nog niet doorgedrongen was, moet je, aldus de rabijn, eerder denken aan de wens dat er voor de volgende generatie iets positiefs van je leven zichtbaar blijft, of te gebruiken valt. Er wordt gebeden dat dat werk niet wegvalt, met dat wij mensen wegvallen, maar dat het bevestigd mag worden. Dat is tegelijk een uiterst concrete vraag naar de mens toe: hoe leef je, waar gaat het nu echt om in je leven, en bid en werk je ervoor dat er goede dingen zullen zijn die bewaard blijven, en positief doorwerken in een nieuwe generatie?

Ook in dit college werd dus weer gezocht naar een concrete verbinding met ons eigen leven. Wat betekent een Psalm als deze voor mijn concrete levenshouding en spiritualiteit?

Literatuur:

Rabbi Nosson Scherman (ed.), *The Stone Edition Tanach*. Artscroll Series. 7e druk, 2009.

Martin Samuel Cohen, *Our Haven and our Strength – the Book of Psalms with a new Translation and Commentary*. 2003.

Amos Hakham, *The Bible Psalms with the Jerusalem Commentary* (vert. van: Da'at Mikra). 3 delen. 2003.

Nahum M. Sarna, *On the Book of Psalms. Exploring the Prayers of Ancient Israel*. 1993.

Six Figures who changed your Lives – Esther Israel-Vleeschouwer

In dit onderdeel stonden we stil bij een zestal personen (waaronder koning Hizkia, Ezra en rabbi Akiva) die op cruciale momenten stonden voor hun geloof en traditie, en dit wisten te behouden voor het nageslacht, soms door ingrijpende, maar noodzakelijke veranderingen (bijv. de reeds genoemde verandering van een priesterlijke naar een woord-traditie).

Als er ook in dit college iets duidelijk werd, dan was het wel dat het ménsen waren, die, biddend en werkend, op cruciale momenten veel betekenden, niet alleen voor hun eigen tijd, maar ook voor de periode erna.

Slotbeschouwing

Dit punt (dat ook verwantschap heeft met het hierboven beschreven slotvers van Psalm 90, alsmede met het geroepen zijn van de mens om beeld van God zijn op deze aarde) brengt me bij iets dat als een rode draad door heel mijn verblijf in Jeruzalem heeft heengelopen, en waarmee ik nog niet klaar ben. Een van de dingen die mij raakten, is nl. het feit dat het Jodendom, meer dan ik vanuit mijn christelijke traditie gewend ben, de nadruk legt op de verantwoordelijkheid van de mens. Vanuit Genesis leren we immers dat de mens ("ben Adam") door God op de aarde is geplaatst, met de bedoeling dat hij (de mens dus, en niet de Here God) de aarde beheert. Ik bemerkte dat men dit als een uiterst serieuze zaak beleeft, die je niet te snel en gemakkelijk op de Here God mag afschuiven (zoals iemand zei: "Dat zou een gotspe zijn!"), ook niet na de zondeval (juist dan niet! Een concept als bekering, jezelf toewenden naar Gods bedoeling met jouw/het leven, wordt dan juist des te belangrijker). Vanuit het protestantisme met haar huiver voor een al te grote nadruk op werkheiligheid en goede werken heeft (ik spreek nu vanuit mijn eigen beleving en weg hierin) dit wellicht al te gemakkelijk tot een zekere geestelijke luiheid geleid. Ik merkte althans bij mijzelf, dat het contact met het levende Jodendom mij ergens kietelde en onrustig maakte, mijzelf afvragend of wij in onze traditie niet veel te gemakkelijk de bal bij de Here God neerleggen. Kortom, wat betreft het evenwicht tussen 'actief (zelf actief) en passief (God het werk laten doen)', ben ik op een heilzame manier uit mijn "comfort-zone" gehaald, en ga ik wellicht op een nieuwe manier om met mijn werk als predikant in de kerk en in de wereld.

Kortom, het verblijf in Jeruzalem heeft mij veel gebracht. De contacten met docenten en medestudenten, het 3 weken wonen en opgaan in de stad Jeruzalem, het bezoeken van diensten ook in de Messiasbelijdende syngoge, het ervaren van wat gastvrijheid voor je betekent als je zelf vreemd en een minderheid bent in een onbekende wereld, en het zijn in het land waar God zijn Naam heeft laten wonen, en waar eens de Messias zal aankomen: er valt nog zoveel meer te vertellen, maar dat zou buiten het beperkte bestek van dit verslag vallen. In ieder geval hoop ik dat middels dit verslag een goed beeld ontstaan is van de studieperiode aan de Conservative Yeshiva te Jeruzalem, en ben ik meer dan ooit gemotiveerd geraakt om Jeruzalem Gods vrede toe te bidden, en in haar heel de wereld.

Overige tijdens mijn studieverlof bestudeerde literatuur, welke nauw samenhangt met deze studiereis:

Shai Cherry, *Torah through Time – Understanding Bible Commentary from the Rabbinic Period to Modern Times*. 2007.

Reuven Firestone, *An introduction to Islam for Jews*. 2008.

Jay Levinson, *Jewish Journey in Jerusalem*. 2010.

Tony Maalouf, *Arabs in the Shadow of Israel – the Unfolding of God’s Prophetic Plan for Ishmael’s Line*. 2003.

F.E. Peters, *The children of Abraham. Judaism, Christianity, Islam*. 2004.

Nahum M. Sarna, *Understanding Genesis – the World of the Bible in the Light of History*. 1970.

Nahum M. Sarna, *Exploring Exodus – the Origins of Biblical Israel*. 1996.

Simon Sebag Montefiore, *Jerusalem, the biography*. 2011.

Joseph Shulam, *Hidden Treasures - The First Century Jewish Way of Understanding the Scriptures*. 2008.

Grant B. Williams, *Abraham’s other sons*. 2009.